

Christopher Loveluck, *Northwest Europe in the Early Middle Ages, c. AD. 600–1150. A comparative archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, ss. XXIV + 472, mapy, ryciny, ilustracje

Od czasu opublikowania słynnej książki H. Pirenne'a *Mohammed and Charlemagne*, 1937 (wyd. ang. 1939) w archeologii i mediewistyce europejskiej trwa nieustająca dyskusja dotycząca przełomowego okresu w dziejach Europy, jakim było przejście od antyku do wczesnego średniowiecza. W ostatniej dekadzie XX w. pojawił się w niej nowy akcent – transformacja świata postantycznego na terenach dawnych prowincji Cesarstwa zachodniego, położonych przede wszystkim poza strefą śródziemnomorską¹. Książka autorstwa Ch. Lovelucka, profesora i wykładowcy archeologii średniowiecznej w Uniwersytecie Nottingham, obejmuje charakterystykę przemian osadnictwa, kultury materialnej oraz gospodarki na obszarze Europy północno-zachodniej, w okresie od VI do połowy XII w. Przy jej rozpatrywaniu autor wykorzystał obszerny materiał archeologiczny pochodzący z wykopalisk zlokalizowanych przede wszystkim na terenie Anglii, Francji północno-wschodniej, Belgii i Holandii, eksplorowanych w ciągu ostatniego ćwierćwiecza. Dodatkowo analiza różnorodnych zabytków kultury materialnej uzupełniona została o relacje pochodzące ze źródeł pisanych. Daje to szerokie spectrum w ukazaniu gospodarki, przemian społecznych i w przekształcania krajobrazu osadniczego w strefie Morza Północnego.

Zasadnicza problematyka książki przedstawiona została w trzech częściach. Pierwsza zawiera krótkie wprowadzenie oraz syntetyczny przegląd dotychczasowych badań ze zwróceniem uwagi na osiągnięcia, jakie w zakresie poznania

¹ Wymienić należy wielotomową serię stanowiącą rezultat interdyscyplinarnych badań, jakie zostały podjęte w ramach projektu EFS pod tytułem: *Transformation of the Roman World*. Dotychczas ukazało się 13 tomów, a obecnie seria ta (wydawana przez oficynę Brill) nosi nazwę *Early Medieval Europe* (w jej ramach wydano 3 kolejne monografie).

przemian w Europie północno-zachodniej przyniosły archeologia, antropologia historyczna i historia. Ukazuje także główne kierunki oraz perspektywy dalszych badań (roz. 1–2). Natomiast zasadniczy temat rozwinięty został w dwóch kolejnych częściach, obejmujących chronologicznie okresy od VII do IX w. (roz. 3–9) oraz – od IX do 1 poł. XII w. (roz. 10–14). Ostatni z rozdziałów (15) zawiera końcowe uwagi i wnioski.

Na podstawie rezultatów wykopalisk prowadzonych we Francji, Anglii, Szkocji i Holandii autor scharakteryzował przemiany w osadnictwie wiejskim w okresie postrzymskim (rozdziały 3–5). Materiały te dostarczyły nowych danych, ukazując z jednej strony kontynuację dotychczasowego osadnictwa, jak też zasiedlanie obszarów wyżynnych oraz terenów nadmorskich (zalewowych) i bagiennych. Stanowi to wymowny dowód potwierdzający wzrost demograficzny oraz rozwój intensywnej akcji osadniczej prowadzonej przez lokalne elity możnowładcze. Dodatkowo zasiedlenie terenów dotychczas niedostępnych dla rolnictwa wskazuje istniejącą wówczas tendencję do ocieplenia klimatu.

W dwóch kolejnych rozdziałach (6–7) autor na podstawie materiału archeologicznego wykazał sposoby, w jakie arystokracja i możni manifestowali zajmowaną wysoką pozycję w społeczeństwie. Były nimi: wznoszenie okazałych siedzib, stanowiących nierzadko efekt naśladownictwa pałaców monarszych oraz wystawny styl życia, przejawiający się bogactwem i nadmierną konsumpcją.

Świeckie i kościelne siedziby charakteryzują się dużą różnorodnością pod względem rozplanowania przestrzennego, wyróżnia je także (na obszarze Francji i Anglii) położenie w bliskim sąsiedztwie pochodzących z czasów rzymskich aglomeracji miejskich, np. Soissons, Tournai czy Trewir. Inną wspólną cechą stanowi połączenie w jednym miejscu – funkcji reprezentacyjnej, gromadzenia i konsumpcji dóbr oraz wytwórczo-usługowej.

Sposobem wyrażania przez arystokrację zajmowanej pozycji w społeczeństwie było posiadanie importowanych ubrań, przedmiotów zbytku, styl życia (polowania, fundacje, okazałe rezydencje), jak też ostentacyjna konsumpcja. Badania prowadzone nad rozplanowaniem posiadłości monarszych, arystokracji i możnych dostarczyły danych pozwalających scharakteryzować skalę oraz skutki dla środowiska naturalnego rozwoju nadmiernej konsumpcji. Może o tym świadczyć materiał osteologiczny pochodzący z Flixborough, na podstawie którego stwierdzono drastyczne zmniejszenie się stad bydła, świń i owiec oraz zwierzyny dzikiej i ptaków. Szczególnie negatywny wpływ na lokalną populację zwierzyny dziko żyjącej wywierały polowania, przyczyniające się do drastycznego spadku pogłowia a, niekiedy nawet zupełnego wybicia niektórych żyjących na danym terenie gatunków ptaków (s. 136–137) i ssaków (np. jelenia s. 250–251).

Z problematyką konsumpcji i kontroli zaopatrzenia w mąkę autor wiąże rozmieszczenie młynów wodnych, które – jak świadczą o tym znaleziska ich elementów konstrukcyjnych – były bardzo rozpowszechnione w Europie północno-zachodniej. Dobrze ilustruje to przykład Irlandii, gdzie dla okresu VII–1 ćwierci XII w. aż 60% wszystkich znalezisk pochodziło z lat 770–850 (s. 146). Duże ich nagromadzenie występowało także na terenie Anglii, ponadto niedawno odkryte i przebadane stanowiska w Corbridge i w Wellington (s. 147–149) dostarczyły cennych informacji w zakresie ich konstrukcji. Warto zaznaczyć, że obiekty te, datowane na okres sprzed X w., związane były z ośrodkami monastycznymi bądź też majątkami królewskimi i arystokracji.

Transformacji miast kościelnych, poczynając od okresu postrzymskiego aż do początku X w. w Galii (Tours, Rouen, Lyon, Trewir, Genewa, Paryż, Aix-en-Provence) oraz na terenie Anglii (London, York, Lincoln, Winchester) poświęcony został rozdział 8 (s. 151–177). Obok przedstawienia typowego ich rozplanowania, elementów zabudowy i sposobu, w jaki władze kościelne eksponowały swoją potęgę, autor zwraca uwagę na tworzenie się wielośrodkowych (policentralnych) skupisk osadniczych, a także na ich zróżnicowane funkcje, niekoniecznie związane ze sferą religijną. Były to też ośrodki wymiany cerariów, wyrobów rzemiosła artystycznego, ludzi i idei. Niekiedy władza świecka zaznaczała w nich swoją obecność, poprzez nabycie majątku, organizację uroczystości, wzniesienie pałacu, pomników czy lokalizację mennicy. Zarówno w Galii, jak i na terenie Anglii w VII–IX w. miasta episkopalne posiadały własne porty – rzeczne bądź morskie, dzielnice wytwórczo-usługowe (emporium w Londonium czy Yorku), a kluczowe z nich zajmowały się działalnością menniczną. W omawianym okresie strefa Kanału była obszarem rozwoju powiązań Anglii z kontynentem. Sprzyjały temu intensywne kontakty polityczne i kościelne, utrzymujące się zarówno w okresie merowińskim (przede wszystkim z Austrią), jak też karolińskim. Kontakty utrzymywano także z papieżem. Dobrym przykładem są rzeźby kamienne (okres karoliński), pochodzące z arcybiskupstwa w Yorku, Peterborough, katedry w Lincoln i z Bredon-on-the-Hill. Ich rozmieszczenie na terenie Anglii ukazuje geografie politycznych i kulturowych kontaktów z kontynentem, zarówno w sferze kościelnej, jak i świeckiej (s.176–177).

Najbardziej interesującą część książki stanowią kwestie dotyczące żeglugi, sieci połączeń komunikacji morskiej pomiędzy portami w strefie Kanału Angielskiego i La Manche oraz na Morzu Północnym, jak też oddziaływania morza na życie i rozwój lokalnych społeczności w okresie od VII do IX/X w. Obok materiałów historycznych rozwój intensywnej wymiany handlowej pomiędzy południowym i południowo-wschodnim wybrzeżem Anglii a północną Francją i Fryzją poświadczają bogate znaleziska archeologiczne: Fryzja,

strefa nadmorska (i znajdujące się tam *terpy*), wyspa Wight i Bowcombe przy ujściu rzeki Solent (wybrzeże Devonu) i Kornwalii, z terenów Normandii (doliny Aisne i Oise) i Pas-de-Calais. Nowe wykopaliska i znalezione przedmioty (s. 197–204) ukazują także rozwój bardzo intensywnych kontaktów morskich z portami znajdującymi się na atlantyckim wybrzeżu Francji, w Zatoce Biskajskiej, a nawet na wybrzeżach Al-Andalus. Z tymi terenami utrzymywano regularne połączenia. Z portów południowego wybrzeża Anglii i Fryzji towary docierały aż do Skandynawii. Przedmiotem wymiany było wino, sól, wyroby metalowe oraz srebro monetarne, pochodzące z mennic położonych na północy od Loary. Skromnie natomiast występują w znaleziskach dirhemy reprezentujące emisje mennic znajdujących się na Półwyspie Iberyjskim. Tak więc nasza wiedza odnośnie zachodniej części Kanału Angielskiego uległa znacznemu poszerzeniu.

Kwestią, na którą autor zwrócił uwagę, jest określenie prawnego statusu ludności zamieszkującej nadmorskie osady i emporia. Ośrodki te w omawianym okresie prężnie się rozwinęły. Rezultaty dotychczasowych prac archeologicznych (Dorestad, Hamvic) ukazują rozległą strukturę osadnictwa z regularną zabudową działek i siatką ulic, duże nagromadzenie warsztatów rzemieślniczych, miejsca służące do handlu i wymiany, a także zamożność mieszkańców. Zagadnienie, które nie znalazło dotąd pełnego opracowania, wiąże się z prawnymi i fiskalnymi aspektami funkcjonowania tych ośrodków, w których przebywała na co dzień spora grupa obcych kupców i rzemieślników. Ochrona prawna regulująca ich status na terenach należących do poszczególnych państw w strefie Morza Północnego była koniecznym elementem funkcjonowania emporiów. O tym, że władza zwierzchnia dostrzegła korzyści z funkcjonowania tego typu osad, może świadczyć ich stabilność osadnicza (nie sezonowa), rozległość, posiadanie niezbędnego zaplecza w postaci nabrzeży, składów, placu służącego do wymiany i handlu, a także – w niektórych przypadkach – mennicy oraz działalność urzędników odpowiedzialnych za pobór podatków. Kwestie, które nie zostały rozwinięte w książce, dotyczą ustalenia relacji łączących ludność emporiów z możnymi i arystokracją, co było niezbędne dla dystrybucji luksusowych towarów pochodzących ze strefy śródziemnomorskiej na tereny wokół Kanału Angielskiego i przy ujściu Renu. Dobrze ilustruje to przykład Dorestadu i Quentavicu, położonych w pobliżu dużych posiadłości ziemskich należących do arystokracji frankijskiej oraz klasztorów. Rezultaty badań archeologicznych, a także dostępne relacje źródeł pisanych wyraźnie potwierdzają występowanie licznych i regularnych połączeń o charakterze interregionalnym w strefie Kanału Angielskiego aż do Zatoki Biskajskiej, funkcjonujących już od VII w. Za cenne uważam zwrócenie przez autora uwagi na rolę, jaką w rozwoju handlu w tym regionie odgrywały także mniejsze ośrodki i małe porty, będące

częścią szerszej siatki połączeń komunikacyjnych i handlowych funkcjonujących w omawianym okresie na obszarze Europy północno-zachodniej.

Trzecia część książki (roz. 10–14), obejmuje chronologicznie okres od 900–1150 r., a zawiera kontynuację wątków i zagadnień, które autor podjął w poprzednich rozdziałach. Nowym elementem jest charakterystyka ośrodków miejskich powstałych w regionie oraz lokalnych i regionalnych sieci połączeń komunikacyjnych. Charakteryzując ten okres, autor rozpoczął od ukazania zmian w ówczesnej topografii władzy i sposobu, w jaki królowie nie tylko ją manifestowali, lecz także przyczynili się do zagospodarowania przestrzeni społecznej na potrzeby ówczesnej kultury politycznej. Dowodem była budowa lub dokonywanie napraw i wzmocnienia istniejących murów miejskich bądź wzniesienie obiektów obronnych w hrabstwach, na terytorium których znajdowały się majątki królewskie (np. Whitehall w Londynie). W X–XI w. spotykamy pojawienie się obiektów obronnych małych rozmiarów, każdego z wieżą, będącą najważniejszą jego częścią. Początkowo wzniesiona była z drewna (które następnie zastąpiono kamieniem – donżon, stołp), niekiedy posadowiona na sztucznie usypanym nasypie ziemnym. Najczęściej obiekty te łączono z pełnionymi przez nie funkcjami militarnymi, jednak obecnie archeolodzy dostrzegają w nich także sposób wyrażania przez lokalną elitę władzy swojej pozycji w sferze publicznej. Tendencja ta obserwowana jest także w odniesieniu do terenów położonych na kontynencie (zob. przykłady na s. 293–297). Inicjatywę władzy królewskiej w tym zakresie dobrze uwidaczniają liczne nowe budowle, wzniesione przez monarchów normańskiego pochodzenia i to do tego stopnia, że stały się one dominującą formą w krajobrazie osadniczym Anglii. Poza obiektami militarnymi, obecność Normanów zaznaczyła się również fundacjami małych wiejskich kościołów z charakterystyczną kamienną wieżą w stylu romańskim, umieszczoną w zachodniej części świątyni (roz. 12).

Do najciekawszych fragmentów tej części książki należą rozdziały 13 i 14, które dotyczą transformacji i zmiany rozmieszczenia ośrodków portowych i handlu dalekosiężnego w Europie północno-zachodniej, od X aż do 1 połowy XII w. Ch. Loveluck, na podstawie rezultatów nowszych badań archeologicznych uważa, że nie doszło wówczas do reorientacji głównych morskich szlaków handlowych, tj. z kierunku północ-południe na horyzontalny, w stronę Bałtyku. Strefa Kanału Angielskiego nadal odgrywała ważną rolę w kontaktach handlowych w Europie północno-zachodniej, tym bardziej że normańscy władcy Anglii (po 1066) byli zainteresowani utrzymaniem swych posiadłości na kontynencie. Natomiast zasiedlenie wysp na północnym Atlantyku przyczyniło się do ożywienia kontaktów i wymiany pomiędzy Skandynawią a Wyspami Owczymi, Farerskimi, Islandią, Irlandią i Grenlandią, jakkolwiek tendencja ta w odniesieniu do najbardziej na zachód położonych ziem trwała

krótko (osada w Medows na Labradorze utrzymywała regularne połączenia z Norwegią do początku XI w.). Natomiast w okresie 850–950 r. możemy zauważyć zmiany w dotychczas funkcjonujących głównych ośrodkach handlu i wymiany. Niektóre z nich, jak Dorestadt, Quemtawic, Hamwic, Ribe czy Kaupang upadły w 2 połowie IX w., inne zaś – Hedeby, Ribe, obszar Linfjordu, Oslofjordu, Aarhus, Aalborg, Riskilde czy Lund, weszły w nową fazę rozwoju. Przyczyniła się do tego polityka królestwa duńskiego poprzez rozwój sieci episkopalnej i lokalizację mennic.

Proces transmisji w dotychczasowym rozmieszczeniu emporiów i czołowych ośrodków życia gospodarczego widoczny był także na terenie Anglii. Londonium czy Hamwic straciły na znaczeniu, a ich dotychczasowe funkcje przejęły pobliskie miasta – Londyn i Southampton. Z kolei obecność osadnictwa Skandynawów w Anglii wschodniej dała impuls do rozwoju takich miast, jak York, Norwich czy Lincoln (ich przeciwieństwem było Rouen, s. 306). W ciągu X w. reorientacji uległa dotychczasowa sieć powiązań handlowych na terenie wschodniego wybrzeża Anglii, gdzie miejsce kontaktów interregionalnych zajęły połączenia o charakterze regionalnym. Analogiczną sytuację możemy zaobserwować na wybrzeżu flandryjskim. Tu w X–XI w. przy niemałym wsparciu ze strony tamtejszych hrabiów rozwinęła się Brugia.

Jak wskazują materiały pochodzące z Anglii, okres pomiędzy X a połową XII w. charakteryzował się ożywieniem kontaktów z portami w Hiszpanii muzułmańskiej. Potwierdzeniem są wzmianki źródłowe o napływie luksusowych wyrobów pochodnia orientального (relacja al-Idrisiego, s. 324–327), jakkolwiek w materiale archeologicznym nie występują znaleziska większej ilości dirhemów. Na okres ten przypada też rozwój Londynu jako głównego ośrodka w handlu z Flandrią, Fryzją, strefą nadreńską i Normandią, co znajduje potwierdzenie w powstaniu okazałych budowli kupieckich. Analogiczną sytuację możemy obserwować w Southampton, Norwich oraz w Gandawie. Transformacja, jaka miała miejsce w miastach położonych na wybrzeżu północno-wschodniej Francji (s. 330–342) i Anglii (s. 342–344), w ciągu dwóch stuleci przyczyniła się do przekształcenia strefy Kanału Angielskiego oraz wybrzeży wokół Morza Północnego w obszar, na którym powstały liczne ośrodki handlu i wytwórczości, siedziby administracji świeckiej i kościelnej. Do rozwoju tamtejszych miast i miasteczek (poza protekcją monarchy) przyczyniła się także polityka lokalnej arystokracji oraz inspiracje zaczerpnięte z Hiszpanii muzułmańskiej czy Italii. Autor (s. 344–345) zwraca uwagę na ewolucję burgów, których militarne funkcje uległy zmianie w 1 tercji X w. Nastąpiło to pod wpływem koniunktury gospodarczej, a wymienione ośrodki stały się miejscami poboru podatków, lokalizacji urzędu sędziego bądź królewskiego zarządcy (szeryfa).

Przemiany obserwujemy także w odniesieniu do innych ośrodków pełniących funkcje portów rzecznych oraz morskich położonych w strefie wybrzeża (Bristol, Sandwich, Winchelsea, Steyning, Bosham). Ich rozwój był rezultatem ożywienia kontaktów i wymiany z miastami położonymi na kontynencie, w tym w strefie nadreńskiej, Flandrii czy północno-wschodniej Francji. Zmiany, do jakich doszło w XI–I ćwierci XII w. na terenie wschodniej Anglii, były następstwami podboju kraju przez Normanów. W rezultacie na znaczeniu straciły miasta będące siedzibami szeryfów, jak Oxford i Stafford, natomiast nową inwestycją (z fundacji hrabiego Stefana z Aumale) była budowa portu w Hedon (East Yorkshire).

W omawianym okresie możemy zauważyć rozwój także innych form osadnictwa, przede wszystkim na terenach wiejskich oraz na nowo zajętych ziemiach w Anglii i południowej Walii, jak też w Normandii południowej. Wokół istniejących zamków powstawała nowa osada, nierzadko zasiedlana przez przybyszy z kontynentu, np. Flamanów. Osady takie (boroughs) miały nieco większy status aniżeli zwykłe wsie, a ich „miejskość” podkreślało występowanie w nich królewskiego urzędnika zajmującego się np. poborem podatków, opłat i kar sądowych czy mincerza, a także targowiska, które stymulowało rozwój lokalnego rynku wymiany i usług.

Przechodząc do uwag recenzyjnych, zauważyć należy zbyt daleko idące ograniczenie okresu merowińskiego, głównie do jego fazy środkowej i późnej, podczas gdy lata 450–600 zostały potraktowane pobieżnie. Tymczasem – jak wynika z nowych badań historycznych i archeologicznych, to wtedy właśnie możemy zaobserwować początek procesu transformacji gospodarczej, społecznej i kulturowej, co w zasadniczym stopniu ukształtowało krajobraz osadniczy oraz gospodarkę Europy północno-zachodniej. Do tej fazy autor odwołał się dopiero w roz. 6, przy charakterystyce ośrodków miejskich i portów. Do najlepszych partii książki należą te z jej rozdziałów, które dotyczą rozwoju problematyki handlu morskiego, przemiany w funkcjonowaniu sieci portów i w krajobrazie osadniczym, przede wszystkim na terenie Anglii i Francji w strefie Kanału Angielskiego. Na tym tle bardzo skromnie prezentuje się tytułowa problematyka książki w odniesieniu do terenów północnych Niemiec, Półwyspu Jutlandzkiego i Skandynawskiego. Zabrakło – moim zdaniem – rozdziałów dotyczących przemian w kulturze materialnej wsi we wczesnym średniowieczu, w tym zwłaszcza zawierających gospodarcze aspekty rozwoju tamtejszych wspólnot i ich odzwierciedlenia w materiale archeologicznym. Analogiczne uwagi dotyczą obiegu monetarnego. Bardzo przydatne byłoby również zwrócenie uwagi na przemiany ówczesnego klimatu, co pozwoliłoby na wzbogacenie prezentowanej tematyki książki.

Autor zrezygnował z zamieszczenia obszerniejszych przypisów, podając jedynie odwołania w tekście, co znacznie ogranicza możliwość prowadzenia dyskusji, nie mówiąc już o ustosunkowaniu się do opinii i poglądów innych badaczy w bardziej szczegółowych kwestiach. W rezultacie tekst jest bardziej klarowny, jednak kosztem szczegółowości. Zabrakło ukazania powiązań procesów i zjawisk gospodarczych zachodzących w strefie Morza Północnego z ich odpowiednikami w strefie śródziemnomorskiej czy w krajach arabskich w IX–X w. Analogiczna uwaga dotyczy omówienia wpływu wypraw krzyżowych na zmiany, jakie zostały przedstawione w trzeciej części książki, obejmującej okres XI–XII w. Wówczas to nastąpiła gruntowna transformacja w zakresie kultury materialnej, która odzwierciedlała aspiracje środowisk rycerskich i arystokracji co do stylu i jakości życia oraz otoczenia, kształtowanych pod wpływem zetknięcia się z ich odpowiednikami w Bizancjum i na Bliskim Wschodzie.

Mimo tych zastrzeżeń uważam, że dla historyka książka Ch. Lovelucka stanowi naprawdę cenne wprowadzenie w dyskusję dotyczącą transformacji gospodarczej, społecznej i kulturowej, jaka dokonała się na terenie Europy północno-zachodniej we wczesnym średniowieczu, na podstawie rezultatów badań archeologicznych z ostatnich trzydziestu lat (zob. bibliografię zamieszczoną na s. 369–432). Dodatkowo ukazana została specyfika tej części naszego kontynentu jako regionu geograficzno-historycznego. Książka Ch. Lovelucka stanowi cenną syntezę wprowadzającą w zagadnienia związane z przemianami osadniczymi, społecznymi i kultury materialnej Europy północno-zachodniej we wczesnym średniowieczu. To tym istotniejsze, że literatura przedmiotu jest ogromna i coraz trudniejsza do ogarnięcia.

Krzysztof Polek